

Ігор Немчинов

НЕМЧИНОВ Ігор Геннадійович — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ). Сфера наукових інтересів — соціальна філософія, історія філософських учень.

ЗАСНУВАННЯ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ В ІДЕОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ ДОБИ (ДОСВІД ІСТОРИЧНОЇ ДЕКОНСТРУКЦІЇ)

В статті аналізується процес заснування патріаршества у Москві в контексті ідеологічних суперечок доби. Автор робить висновок, що цар визначає поставлення патріарха. Це означає, що Москва усвідомлює себе Третім Римом, який протистойть двом першим.

Ключові слова: *патріарх, «Третій Рим», ідеологія, деконструкція.*

Актуальність нашого дослідження пояснюється тим, що розбіжності між викладенням подій у російському великому історичному наративі та фактичними відомостями про процес мають системний характер й вимагають ретельного аналізу та деконструкції. Особливо це важливо у контексті взаємин між московською владою та церквою, як конкурентами у XVI-XVII ст. у боротьбі за провідну ідеологічну роль.

Мету статті ми бачимо у дослідженні причин, характеру та наслідків заснування патріархату у Московському царстві з огляду на роль, яку відіграє російська церква у становленні московської ідеології.

Патріарх був поставлений у Москві після того, як вона стала православним царством. Проте московська церква мрі-

яла про патріарха ще з часів Флорентійської унії. Зокрема, на рубежі XV-XVI ст. у «*Повести о Новгородском Белом Клобуке*» передбачено, що «*патриарший чин также будет передан Русской земле в свое время из этого царствующего града. И прозовется страна та озаренною светом Россией, ибо бог пожелал подобным благословением прославить Русскую землю, наполнить величием православия и сделать ее честнейшей из всех и выше всех прежних*» [7]. Пророцтва Філофея про Третій Рим з'явилися у 20-х роках XVI ст.

Перший російський патріарх Йов був висвячений у січні 1589 року. Формальною підставою для успіху справи, на яку Москва витратила не одне століття, стало «відпадіння» папи від православ'я. Своє прагнення здобути патріархат Москва обґрунтовувала тим, що, мовляв, християнство має мати чотирьох патріархів та папу, тож одне місце виявилось вакантним.

Офіційна версія подій свідчить, що константинопільський патріарх Єремія II Транос, який прибув до Москви у 1588 році, був зачарований міццю православної віри у Московщині: «*старец знаменитый несчастием и добродетелию, с любопытством взирая на ее многолюдство и красоту церквей, благословляя народ и душевно умиляясь его радостным приветствием, ехал на осляти к Царю по стогнам Московским*» [4]. Причому, зачарований виявився настільки, що радо підтримав ідею посвячення патріарха для Московщини.

Насправді Єремія приїхав до Москви з надією виправити скрутне фінансове становище свого патріархату. Разом з ним прибули митрополит Єрофей та архієпископ Арсеній. Саме останній відіграв суттєву роль у цій справі. Очевидно, що не без його участі Борис Годунов, який фактично правив за царя Федора Івановича, дізнався про розмову, яка відбулася між Єремією та канцлером Я. Замойським у Замост'ї під час перебування патріарха у Польщі. Канцлер запропонував

Єремії перенести костянтинопільську кафедру до Києва. Така небажана для московської влади перспектива спонукала Годунова використати візит Єремії для остаточного вирішення питання.

Одразу після прибуття патріарха, його фактично було взято під домашній арешт. Протягом місяців Годунов «вмовляв» патріарха та його оточення. Слід зазначити, що всі справи з патріархом Єремією веде державна влада. Причому, московська церква цілком погоджується з таким станом речей. Як пише російський історик церкви Антон Карташев, *«и преосвященный Иов митрополит, гласит протокол, и архиепископы, и епископы, архимандриты и игумены, и весь освященный собор, говоря и советовав меж себя о всем том, положили на волю благочестивого государя царя и великого князя, как о том благочестивый государь царь и великий князь Федор Иванович всеа России произволит»* [5, с.18].

Не останню роль у процесі «вмовляння» грали амбіції та страх Арсенія, якому Борис, з одного боку, обіцяв єпископство (Арсеній залишився у Московщині, був архієпископом кремлівського Архангельського собору, у 1605 році брав активну участь у поваленні Йова, згодом отримав єпископство Тверське, а потім — Суздальське [2]), а з іншого — нагадав про те, що свого часу той залишив собі гроші, які йому тут було надано для молитви за душу царя Івана Грозного.

Зіграли московити й на бажанні самого Єремії стати московським патріархом. Тільки коли стало остаточно зрозуміло, що це є неможливим, йому не залишалося нічого, окрім як благословити того єрарха, на якого вказали у Москві: *«лукавый Годунов предложил сие достоинство самому Иеремии, с условием жить в Владимире. Иеремия соглашался, но хотел жить там, где Царь, то есть в Москве: чего не хотел Годунов, доказывая, что несправедливо удалить Иова, мужа святого, от Московского храма Богоматери; что Иеремия. не зная ни языка, ни обычаев России, не может*

быть в духовных делах наставником Венценосца без толмача, коему непристойно читать во глубине души Государевой. “Да исполнится же воля Царская! — отвечивал Патриарх, — уполномоченный нашею Церковию, благословлю и поставлю, кого изберет Федор, вдохновенный Богом”» [4].

Вибір московської влади впав на Йова, перевіреного «*мужа святого*», який розпочав сходження у Стариці, де Іван Грозний свого часу «*перебирал людишек*», й головною чеснотою якого було вміння голосно читати молитви: «*аки труба дивная, всех веселя и улаждая*» [9, с.51]. Єрофей писав, що «*в конце концов, хотя и не по доброй воле, Иеремия рукоположил патриарха России*» [9, с.57].

Звернімо увагу на те, що в Успенському соборі московські та грецькі єпископи здійснили обряд «таємної наради», під час якого обрали Йова з трьох кандидатур, наданих Борисом Годуновим. Але лише у царському палаці відбулося остаточне обрання — саме там Федір Іванович обрав Йова. Такий порядок засвідчив першість царської влади у церковно-канонічних справах. Крім того, саме цар вручив Йову символ патріаршої влади — посох митрополита Петра, чим недвозначно виступив у ролі того, хто поставляє патріарха. Такий крок став продовженням традиції, започаткованої у 1495 році Іваном III. Тоді після обрання митрополитом Симона, наступника Зосими, Іван III в Успенському соборі прилюдно взяв нового митрополита за руку й передав його єпископам, знаменуючи тим, що саме воля государя надає церкві очільника. Під час висвячення Іван наказав митрополиту взяти пастирський жезл.

Отримавши патріарха, Москва мала всі підстави радіти, а греки з почту Єремії уже тоді розуміли, що, за словами А. Карташева, «*Иеремия был “обведен вокруг пальца” москвичами, вовлечен ими в “невыгодную сделку,” в нарушение канонів, в незаконное возвеличение Москвы и уничижение и своего звания “вселенского патриарха,” и всех греков вообщем*» [5, с.35].

Але місія Єремії ще не скінчилася. Борис Годунов вимагав від нього складення та підписання «Уложенной грамоты». Як пише А. Карташев, «При обычном нормальном ходе дел, разумеется, порядок был бы обратный: учредительный акт был бы составлен раньше посвящения русского патриарха или, по крайней мере, заготовлен заранее и подписан в один из моментов церемониала посвящения. А здесь произошло сначала торопливое посвящение по методу “куй железо пока горячо”, а затем уже — его узаконение. Это была продуманная система Москвы создавать факты (faits accomplis) и ими же связывать. Томительным держанием в Москве добились от Иеремии первого факта. Теперь вторым задерживанием — имели в виду добиться дальнейшего. Конечно, за подписью Иеремии нужно было получить еще подпись и других Восточных Патриархов. Но вслед за “Вселенским” им было сделать это легче и почти обязательно. А без подписи, оставленной в Москве, и сам Иеремия мог заколебаться и отступить под давлением греческой оппозиции» [5, с.35].

Раніше, коли Іван Грозний потребував легітимації свого царського титулу, Москва вже мала справу з грецькими патріархами. У 1557 р. до Москви приїхав митрополит Іоасаф із проханням про матеріальну допомогу. «И удоволив государь за столом митрополита и святогорцев дарами почтяв, отпустил во Царьград, а ж патриарху послал с митрополитом с грамотою Ивашка Волкова», — йдеться в літописі «о отпущении митрополита греческого Иасафа» [6]. У грамоті містилося прохання про благословення вселенським собором вінчання на царство Івана IV.

Для Івана було важливо, щоб благословення на царство було надано не тільки самим патріархом, але й затверджено на соборі. Дари справили враження й у 1561 році від патріарха Діонісія надійшла стверджувальна грамота, у якій повідомлялося, що Івана IV собором затверджено у званні царя («быти и зватися царем законно и благочестиво»), а

також дано було обґрунтування права вінчання на царство Івана IV. Звертає увагу на себе те, що в основі цього обґрунтування була покладена московська легенда про так звані «мономахові дари», що міститься у «Сказаних о князях Владимирских»: *«благочестивый царь Константин Мономах»* ухвалив мудре царське рішення й відправив *«животворящий крест, сделанный из животворящего древа, на котором был распят сам владыка Христос»*, *«венец царский»*, *«ожерелье, которое он на плечах своих носил»*, *«цепь, скованную из аравийского золота»* та *«много других даров царских»* князю Володиміру Всеволодовичу, який *«стал именоваться Мономахом, царем великой Руси»* [8].

У патріаршій грамоті фактично повторюється суть легенди: *«Мономах благочестивейший царь Константин (...) венчаша во царя благочестивейшаго и великого князя Владимира и дароваше тому царский венец на главу его и камением честным (...) диадимую и иная царская знамения и одежды»* [1, с.121].

Оскільки легенда про «мономахові дари» набула офіційного статусу в Москві ще 1547 року, можна припустити, що патріарху відповідний текст був переданий й здався тому прийнятним. Проте Діонісій зазначив, що вінчання на царство, яке здійснив митрополит Макарій, *«не крепоствует»*, що за законом не можуть здійснювати його не тільки митрополит, але й інші патріархи, окрім Римського та Костянтинопольського. Тому Діонісій відправив до Москви екзарха-митрополита, який *«да совершит он божественное таинство и благословит государя-царя как бы от лица Патриарха, имея власть творить всякое начало священства невозбранно, как экзарх патриарший истинный и соборный»* [5, с.4].

Однак Грозний на це не погодився й відіслав у до Костянтинополя свого посла з дарами й проханням визнати його титул. Наступний патріарх — Іоасаф II — у 1562 р. Надіслав до Москви соборну грамоту, у якій дозволив царю Івану *«быти*

и зватися царем законно и благочестно» зі згадуванням його у святих диптихах *«между царями как равноапостольный и славный Константин»* [5, с.4-5].

Щоб забезпечити себе від грецької «самодіяльності», довелося примусити Єремію написати грамоту фактично зі слів Годунова. До *«Уложенной грамоты об учреждении Московского Патриархата»* у якості одного з наріжних її каменів увійшла концепція «Третього Риму» старця Філофея. У Грамоті Єремія (з подачі московитів) буквально повторює слова Філофея: *«Понежь убо ветхий Рим падеся Аполинариевою ересью, Вторый же Рим, иже есть Костянтинополь, агарянскими внуцы — от безбожных турок — обладаем; твое же, о благочестивый царю, Великое Российское царствие, Третьей Рим, благочестием всех превзыде, и вся благочестивая царствие в твое во едино собрася, и ты един под небесем христьянский царь именуешись во всей вселенней, во всех христианех»* [10].

Крім того, у документі зазначена й роль царя у посвяті патріарха: *«И по Божью промыслу, и пречистые Богородицы милости, и молитв ради новых чудотворцов Великого Российского царствия, Петра, и Алексея, и Ионы, и по твоему царскому прошению у Бога, твоим царским советом сие превеликое дело исполнитца»* [10].

Поставивши патріархом Йова, який звик виконувати накази, Борис волів слухняної церкви. Так і сталося. «Йов, — значає Р. Скринніков, — остаточно підпорядкував церкву цілям світської влади» [9, с.58].

Цікаво, що згодом Йов довів свою відданість Годунову. Після смерті сина Івана Грозного Федора законних нащадків не залишилося. Тож претенденти на трон заходилися шукати аргументи на свою користь. Оскільки сумніви щодо покликання знімалися у випадку, коли людина ставала царем за правом народження, претенденти намагалися відшукати «природні» причини свого обрання на царство. У *«Повести*

о житии Федора Иоанновича» Йов розповідає про те, як цар Федір одягнув на Бориса Годунова золотий ланцюг, передбачаючи його майбутнє правління: «благочестивый самодержец снимает со своей царской выи златокованую цепь, которую носил в знак самодержавного своего монаршего величия, и возлагает ее на выю достохвального своего воеводы Бориса Федоровича, тем самым заслуженно чествуя его за победу и также предвещая, что он после смерти царя будет преемником всего царского достоинства, держателем скипетра и правителем преевеликого Российского царства; потом, спустя немногие годы, божиим промыслом царское пророчество исполнилось» [3].

«Та обставина, що на Русі наявність царя визначає поставлення патріарха, а не навпаки, — писав Борис Успенський, — співвідносить Московське царство з початковим періодом Візантійської імперії, коли, відповідно до рішення Халкідонського собору 451 р., у Костянтинополі разом з імператором (царем) з'являється й патріарх. Це відповідає розумінню Москви як Нового Костянтинополя й московського государя — як Нового Костянтина. Відповідно, Московське царство може розумітися — у контексті сприйняття Москви як Третього Риму й Нового Костянтинополя — не стільки як продовження, скільки як оновлення візантійської історії» [11, с. 517].

Ще точніше висловився Георгій Флоровський: «напередодні Смути, за царя Федора, були зроблені рішучі церковно-політичні висновки з “теорії Третього Риму”, яка у цей час остаточно переродилася з апокаліптичної здогадки на урядову ідеологію. Було встановлене Московське патріаршество на свідчення незалежності та переваги скоріш Російського Царства, ніж самої Російської Церкви (...). Це був акт політичний, передусім, й він мав відозву у самих глибинах народного духу. Це було рішуче зречення Візантії...» [12, с. 29].

Література

1. *Дмитриева Р. П.* Сказание о князьях владимирских / Под ред. Д. С. Лихачева; Академия наук СССР. Институт литературы (Пушкинский дом). / Дмитриева Р. П. — М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1955. — 215 с.
2. *Зилинтикевич В. С.* Арсений Елассонский / В. С. Зилинтикевич // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 3 (XVII в.). Ч. 1. А-З. — СПб. : Дмитрий Буланин, 1992. — С. 108-110
3. *Иов, патриарх московский.* Повесть о житии царя Федора Ивановича [Электронный ресурс] / Иов — режим доступа до тексту: http://historydoc.edu.ru/catalog.asp?cat_ob_no=13151&ob_no=12738
4. *Карамзин Н. М.* История государства Российского. В 12 тт. Т. 10. [Электронный ресурс] / Н. М. Карамзин — режим доступа до тексту: <http://bibliotekar.ru/karamzin.htm>
5. *Карташев А. В.* Очерки по истории Русской Церкви в 2 тт. / А. В. Карташев ; АН СССР; [Предисл. А. Н. Сахарова] Т. 2 — М. : Наука, 1991 — 569, III, [2] с.
6. *Летописец русский : (Московская летопись)* [Электронный ресурс] / А. Н. Лебедев — режим доступа до тексту: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1540-1560/Letop_russkij/text2.htm
7. *Повесть о Новгородском Белом Клобуке* [Электронный ресурс] — режим доступа до тексту: <http://old-rus.narod.ru/07-46.html>
8. *Сказание о князьях Владимирских* [Электронный ресурс] — режим доступа до тексту: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=5103>
9. *Скрынников Р. Г.* Борис Годунов / Р. Г. Скрынников — М. : Наука, 1978. — 194 с.
10. *Уложенная грамота об учреждении в России Патриаршего Престола, посвящении первого российского Патриарха Иова, поставлении впредь Патриархов Российским*

освященным собором и Государем и о новом составе русских епархий [Электронный ресурс] — режим доступа до тексту: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/ortodox/Article/gram_uchrejd.php

11. Успенский Б. А. Царь и патриарх. Харизма власти в России : (Византийс. модель и ее рус. переосмысление) / Б. А. Успенский — М. : Школа «Языки рус. культуры» : Кошелев, 1998. — 676 с.

12. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / Прот. Георгий Флоровский — Париж : YMCA-PRESS, 1983. — 600 с.

Немчинов И. Г.

**Учреждение Московского Патриархата
в идеологическом контексте эпохи
(Опыт исторической деконструкции).**

В статье анализируется процесс учреждения патриаршества в Москве в контексте идеологических споров эпохи. Автор делает вывод, что царь определяет поставление патриарха. Это означает, что Москва осознает себя Третьим Римом, который противостоит двум первым.

Ключевые слова: патриарх, «Третий Рим», идеология, деконструкция.

Ihor Nemchynov.

**The establishing the Moscow Patriarchate in the ideological
context of the period
(Experience of historical deconstruction).**

The article analyzes the process of the establishing the Patriarchat in Moscow in the context of the ideological disputes of the period. The author concludes that the tsar determines to ordain a patriarch. This means that Moscow is aware of itself the Third Rome, which is opposed to the first two.

Key words: Patriarch, «Third Rome», ideology, deconstruction.